शब्दविमर्शः ।

(Dr.V.R.MANOJ, I. I. T. KANPUR)

3. श्रद्धालुः ।

अयमन्यः आलुजन्तः शब्दः **श्रद्धालु**रिति। तथा च भागवते तृतीयस्कन्धे विदुराय भागवतकथाम् उपक्रममाणो मैत्रेयः _

"सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स **श्रद्धाल**वे नित्यमनुव्रताय।।" इति (भागवतपुराणम् ३.८.९)।

पुलस्त्यप्रचोदितेन दयालुना पराशरेण मह्यं प्रोक्तां पुराणकथां त्वां कथयामीति भावः। 'श्रत्+डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जुहो.1092) इत्यस्य धातोरिदं रूपम्। "आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" *(पा.सू. ३.२.१३४)* इति सूत्रेण उत्सर्गतः तृन् विहितः। तस्यायमपवादः आलुच्प्रत्ययः।

तथा भट्टिकाव्ये यत्र 'रामो लक्ष्मणं चोदयति बालिप्राप्तं मार्गं तवापि भविष्यतीति वदे'ति। तस्मिन् प्रसङ्गे _

"स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुमदयालुवत्।

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतम्।। इति (भट्टिकाव्यम् ७.२१)।

स्त्रीभ्यः = नारीभ्यः , स्पृहयालुं = साधु स्पृहयन्तं, निद्रालुं = निद्राशीलं, अस्मत्कार्येऽनवधानाच्छयनीय एव सर्वदा स्त्रीभिः स्थितत्वादिति भावः। भ्रामरं = मधु, श्रद्धालुं = साधु अभिलषन्तं, अत एव धारुं = साधु पिबन्तं, मध्विति शेषः। अद्रौ = पर्वते, किष्किन्धायामित्यर्थः। सद्रुं = साधु सीदन्तं, कपिं सुग्रीवं, *(त्वं)*

अदयालुवत् = अदयनशील इव, वद = ब्रूहि इति भावः। नास्ति दया शीलमस्येत्यदयालुस्तद्वददयालुवदित्यर्थः।

तथा च "श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते" , "श्रद्धालुर्दोहदवती" इति चामरः। "श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्" इति मेदिनी च।

।।**श्रद्धालुः**।।

****

<u>4</u>.<u>निद्रालुः।</u>

"स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः" इत्यमरः। निद्राशील इत्यर्थः। 'नि+द्रा कुत्सायां गतौ' (अदा.1054) इत्यस्माद्धातोः 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)*

तथा च पञ्चतन्त्रे _ "काशीविवर्ज्जयेच्चौर्यं निद्रालुश्चर्मचौरिकाम्।

जिह्वालौल्यञ्च रोगाढ्यो जीवितं योऽत्र वाञ्छति।।" इति *(५.४१)* । एवमेव "अङ्गानि निद्रालुसविभ्रमाणि" इति ऋतुसंहारेऽपि पदमिदं प्रयुक्तं दृश्यते। महाकवेः भट्टेरगोचरं न खलु केऽपि शब्दप्रयोगः। यथा_

रामो लक्ष्मणं चोदयति बालिप्राप्तं मार्गं तवापि भविष्यतीति वदेति

"स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो **<u>निद्रालु</u>**मदयालुवत्।

श्रद्धालुं भ्रामरं धारुं सद्रुमद्रौ वद द्रुतम्।। इति (भट्टिकाव्यम् ७.२१)।

स्त्रीभ्यः = नारीभ्यः , स्पृहयालुं = साधु स्पृहयन्तं, निद्रालुं = निद्राशीलं, अस्मत्कार्येऽनवधानाच्छयनीय एव सर्वदा स्त्रीभिः स्थितत्वादिति भावः। भ्रामरं =

मधु, श्रद्धालुं = साधु अभिलषन्तं, अत एव धारुं = साधु पिबन्तं, मध्विति शेषः। अद्रौ = पर्वते, किष्किन्धायामित्यर्थः। सदुं = साधु सीदन्तं, कपिं सुग्रीवं, (त्वं) अदयालुवत् = अदयनशील इव, वद = ब्रूहि।

।।**निद्रालुः**।।

****

5. तन्द्रालुः।

"अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्**तन्द्रालु**श्च प्रलापवान्।" इति सुश्रुतसंहितायाम् (उत्तरतन्त्रे ३९ अध्याये)। "ईषन्निद्रायुक्ते आलस्य युक्ते च **तन्द्रालुः**" इति जटाधरः। 'तत्+द्रा कुत्सायां गतौ' (**अदा.1054**) इत्यस्माद्धातोः 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' (पा.सू. *३.२.१५८*)।

।।**तन्द्रालुः**।।

****

6. उष्णालुः।

अत्र 'ऊष रुजायाम्' (**भ्वा.683**) इति धातुः। यद्यपि आलुच्प्रत्ययविधायके, 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' (पा.सू. *३.२.१५८*) इति सूत्रे अस्य धातोः ग्रहणं न कृतं तथापि वार्तिककारेण तस्यापि परिगणनं कृतम्, "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः" *(५.२.१२२)* इति। तथा च _

"**उष्णालुः** शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी" इति (विक्रमोर्वशीयम् २.२३)।

।।**उष्णालुः**।।

****

7. गृहयालुः।

"**गृहयालु**र्ग्रहीतरि" इत्यमरः। ग्रहणशील इत्यर्थः। 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)* इति सूत्रेण 'गृहू ग्रहणे' (भ्वा.650) इत्यस्मादालुच्प्रत्यये रूपम्।

।।गृहयालुः।।

****

8. पतयालुः।

तथा च "पतयालुस्तु पातुके" इत्यमरः। पतनशील इत्यर्थः। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा. **845**) इति धातोः 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)* इति सूत्रेण आलुच्प्रत्यये रूपम्।

।।पतयालुः।।

****

9. शीतालुः।

यद्यपि आलुच्प्रत्ययविधायके , 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)* इति सूत्रे अस्य धातोः ग्रहणं न कृतं तथापि वार्तिककारेण तस्यापि परिगणनं कृतम् , "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः" *(पा.सूत्रवार्तिकम्.५.२.१२२)* इति।

तथा च "**शीतालुः** शीतबाधा युक्ते" इति जटाधरः।

।।**शीतालुः**।।

****

10. शयालुः।

अत्र 'श्यैङ् गतौ' (अदा.**963**) इति धातुः। यद्यपि आलुच्प्रत्ययविधायके, 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)* इति सूत्रे अस्य धातोः ग्रहणं न कृतं तथापि भाष्यकारेण तस्यापि परिगणनं कृतम्, "आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्" *(म.भा. ३.२.१५८)* इति। तथा च 'श्यैङ् स्वप्ने' (भ्वा.**963**) इत्यस्माद्धातोः प्रकृतवार्तिकानुस्वारेण आलुच्प्रत्ययः। "स्वप्नक् **शयालुः** निद्रालुः" इत्यमरः। "**शयालुः** स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे" इति विश्वमेदिन्यौ।

।।**शयालुः**।।

****

11. तृप्रालुः।

यद्यपि आलुच्प्रत्ययविधायके, 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' *(पा.सू. ३.२.१५८)* इति सूत्रे अस्य धातोः ग्रहणं न कृतं तथापि वार्तिककारेण तस्यापि परिगणनं कृतम्, "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः" *(५.२.१२२)* इति। तथा च "तृप्रं दुःखम्" इति माधवः। धातुस्तु मृग्यः।

।।**तृप्रालुः**।।

****

12. तृष्णालुः।

'ञितृषा पिपासायाम्' (दिवा.१२२९) इत्यस्मात् प्राग्वदालुच्प्रत्ययः। पिपासार्दित इत्यर्थः।

।।तृष्णालुः।।

****

अयमत्र आलुच्प्रत्ययप्रकृतिकानां धातूनां तत्तद्रूपाणाञ्च सङ्ग्रहः। एवं विधानामन्येषामपि शब्दानां यदि कदाचित् प्रयोगो दृश्येत, तेऽप्यत्र योजनीयाः।

क्र.सं.	धातुः	गणसंख्या	रूपम्	अर्थः
1.	‘स्पृह ईप्सायाम्’	(चुरा.1872)	स्पृहयालुः।	Disposed to be desirous or envious of, longing or eager for, covetous (with dative case)
2.	‘गृहू ग्रहणे’	(भ्वा.650)	गृहयालुः।	Disposed to catch hold of or seize
3.	‘पत्लृ गतौ’	(भ्वा. 845)	पतयालुः।	Tending or prone to fall, liable to fall
4.	‘दय दानगतिरक्षणेषु’	(भ्वा.481)	दयालुः।	Kind, tender, merciful, compassionate
5.	‘नि+द्रा कुत्सायां गतौ’	(अदा.1054)	निद्रालुः।	Sleeping, sleepy. An epithet of Vishnu
6.	‘तत्+द्रा कुत्सायां गतौ’	(अदा.1054)	तन्द्रालुः।	Tired, exhausted, sleepy, slothful
7.	‘श्रत्+डुधाञ् धारणपोषणयोः’	(जुहो.1092)	श्रद्धालुः।	Believing, full of faith, desirous, longing or wishing for (anything), a pregnant woman longing for anything
8.	‘श्यैङ् गतौ’	(अदा.963)	शीतालुः।	Suffering from or shivering with cold, chilled, pinched
9.	‘ऊष रुजायाम्’	(भ्वा.683)	उष्णालुः।	Not being able to bear heat, scorched by, suffering from heat
10.	‘श्यैङ् स्वप्ने’	(भ्वा.963)	शयालुः।	Sleepy, slothful, a kind of snake, the boa-constrictor, a dog, a jackal
11.			तृप्रालुः।	Worried
12.	‘ञितृषा पिपासायाम्’	(दिवा.1229)	तृष्णालुः।	A very thirsty